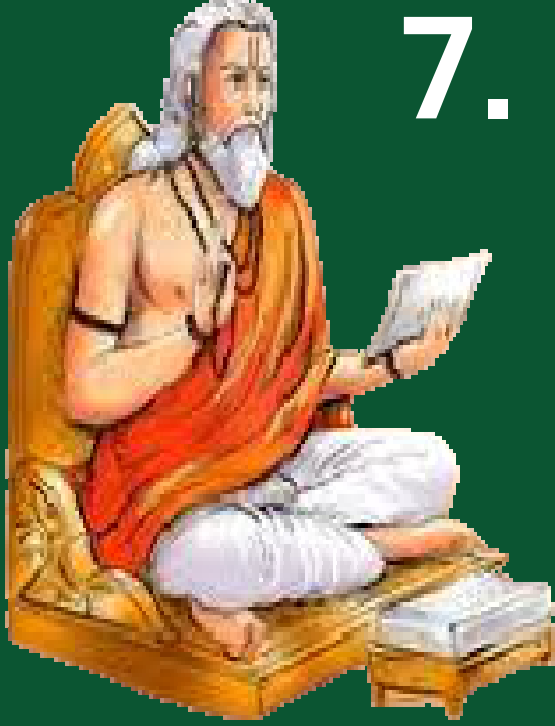

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

7. સુભાષિતકુસુમાનિ

સુભાષિતરૂપી પુષ્પો

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

‘સુષ્ટુ ભાષિત સુભાષિતમ્’ અર્થાત્ જે સારી રીતે કહેવાયેલું છે તે સુભાષિત છે. સંસ્કૃતમાં આવાં સુભાષિતોનો અખૂટ ખજાનો છે. સાહિત્યકારોની માન્યતા છે કે પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમ્ અન્ન સુભાષિતમ્ અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર ત્રણ રત્નો છે - જળ, અન્ન અને સુભાષિત. માનવીય જીવન માટે જેમ જળ અને અન્ન અનિવાર્ય છે, તેવી જ રીતે સુભાષિત પણ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતનાં આ સુભાષિતો માત્ર ભારતીય પ્રજા કે સંસ્કૃતિને અભિવ્યક્ત કરતાં નથી પરંતુ તે તો સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિની ઓળખ કરાવે છે. પરિણામે તે સ્થળ અને કાળનાં બંધન વગર માનવમાત્રના જીવનને માર્ગદર્શન આપે છે. અહીં માનવજીવનમાં મૂલ્યોની સ્થાપના કરવાનો ઉપક્રમ હોય છે. વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે મિત્રની જેમ તે સહાયક બને છે. જીવનમાં જે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય

બાબતો છે તેમનું અનુસરણ કરવાથી માનવને કેવી રીતે સુખ અને આનંદની અનુભૂતિ થઈ શકે છે, તેનાં સરસ ઉદાહરણો પણ આ સુભાષિતો પૂરાં પાડતાં હોય છે. ટૂંકા વાક્યમાં લાંબી વાત મૂકવાની વિશેષતા તો અહીં છે જ.

પ્રસ્તુત પાઠમાં સાત સુભાષિતોનો સંગ્રહ છે જેમાં સજ્જનોનાં વચનોનું મૂલ્ય, વૃક્ષોની ઉપયોગિતા, પ્રયત્નપૂર્વક ગુણોની પ્રાપ્તિ, અસ્થિર ચિત્તવાળી વ્યક્તિથી થનારી હાનિ, વ્યક્તિની પરીક્ષાના ઉપાયો, મહાપુરુષોના અનુકરણીય ગુણો અને વૈર્યવાન માણસના સ્વભાવનું સુચારુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આવતીકાલના નાગરિકો અને આજના વિદ્યાર્થીઓમાં જીવનનાં મૂલ્યો, સદ્ગુણો તેમજ જીવનકૌશલ્યોનું સિંચન કરવાના ઉદ્દેશ સાથે આ સુભાષિતકુસુમો પ્રસ્તુત છે.

'सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम् ।

असद्भिः शपथेनापि जले लिखितमक्षरम् ॥1॥

અનુવાદ :- સજ્જનો દ્વારા તો રમતમાં કહેલું (વચન) શિલા પર લખેલા અક્ષર જેવું છે. દુર્જનો દ્વારા સોગંદ વડે પણ કહેલું (વચન) પાણીમાં લખેલા અક્ષર જેવું છે.

सेवितव्यो महावृक्षः फल-च्छाया-समन्वितः ।

यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥2॥

અનુવાદ – ફળ અને છાયાવાળા વિશાળ વૃક્ષનું સેવન કરવું જોઈએ.

જો ભાગ્યવશાત્ (તેના પર) ફળ ન હોય, તો છાયાને કોણ અટકાવી શકે છે?

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।

निपात्यते क्षणेनाधः तथात्मा गुणदोषयोः ॥ ३ ॥

અનુવાદ: –જેમ ભારે પ્રયત્નથી શિલાને પર્વત પર ચડાવવામાં આવે છે; (પણ) ક્ષણમાત્રમાં તેને નીચે પાડી શકાય છે. તે પ્રમાણે આત્મા(ના) ગુણ અને દોષની બાબતમાં છે. (આત્માને – વ્યક્તિને ગુણમાં ઉપર ઊઠતાં મુશ્કેલી પડે છે, પણ દોષમાં નીચે પડતાં વાર લાગતી નથી).

क्षणे रुष्टः क्षणे तुष्टः रुष्टः तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥4॥

અનુવાદ:- એક ક્ષણમાં રોષે ભરાતા અને એક ક્ષણમાં
સંતુષ્ટ થનારા - આમ ક્ષણમાં રોષે ભરાતા અને ક્ષણમાં
સંતુષ્ટ થનારા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળાની કૃપા પણ ભયંકર
હોય છે !

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते

निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते

श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥ 5 ॥

અનુવાદ: – જેમ ધસવું, કાપવું, તપાવવું અને ટીપવું

એ ચાર ક્રિયાઓ વડે સોનું પરખાય છે;

તેમ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, ગુણ અને કર્મ એ

ચાર વડે પુરુષની પરીક્ષા કરાય છે.

આપત્સુ રામઃ સમરેષુ ભીમઃ
દાનેષુ કર્ણશ્ચ નયેષુ કૃષ્ણઃ ।
ભીષ્મઃ પ્રતિજ્ઞાપરિપાત્નનેષુ
વિક્રાન્તકાર્યેષુ ભવાઙ્જનેયઃ ॥6॥

અનુવાદ – (તું) આપત્તિઓમાં રામ, યુદ્ધોમાં ભીમ,
દાનકાર્યોમાં કર્ણ, નીતિઓમાં કૃષ્ણ,
પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં ભીષ્મ અને
પરાક્રમનો કાર્યોમાં અંજનાપુત્ર હનુમાન થજે.

પ્રારમ્ભતે ન ચલુ વિઘ્નભયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નવિહતાઃ વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।
વિઘ્નઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ
પ્રારમ્ભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥7॥

અનુવાદઃ -વિઘ્નના ભયથી નીચ માણસો વડે ખરેખર (કાર્યનો)
આરંભ કરાતો નથી, કાર્ય શરૂ કરીને વિક્કનોથી હેરાન-પરેશાન થતા
મધ્યમ પ્રકારના માણસો વચ્ચે જ) અટકી જાય છે અને વિનોથી
ફરી ફરીને હેરાન થવા છતાં ઉત્તમ પ્રકારના માણસો આરંભેલું કાર્ય
છોડી દેતા નથી.

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत -

(1) सद्भिः लीलया प्रोक्तं कीदृशम् ?

A. अचलम्

B. चलम्

C. नश्वरम्

D. असत्यम्

(2) महता यत्नेन शिला कुत्र आरोप्यते?

A. भूमौ

B. नदीतटे

C. शैले

D. गृहे

(3) अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादः कीदृशः?

A. भयङ्करः

B. दयनीयः

C. अनुकरणीयः

D. तुष्टिकरः

(4) पुरुषः केन परीक्ष्यते?

A. शीलेन

B. धनेन

C. पदेन

D. कनकेन

(5) कर्णः भव।

A. नयेषु

B. दानेषु

C. समरेषु

D. आपत्सु

(6) विक्रान्तकार्येषु भव।

A. भीमः

B. भीष्मः

C. आज्ञनेयः

D. कृष्णः

(7) कैः कार्यं न प्रारभ्यते?

A. उत्तमजनैः

B. नीचैः

C. मध्यमैः

D. जनैः

(8) के कार्यं प्रारभ्य न परित्यजन्ति?

A. मध्यमजनाः

B. नीचजनाः

C. सामान्यजनाः

D. उत्तमजनाः

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत-

(1) कैः प्रोक्तं जले लिखितमक्षरं भवति?

उत्तरम् - असद्भिः प्रोक्तं जले लिखितमक्षरं भवति।

(2) शिला कथं शैले आरोप्यते?

उत्तरम् - शिला महता यत्नेन शैले आरोप्यते।

(3) गुणेन कः परीक्ष्यते?

उत्तरम् - गुणेन पुरुषः परीक्ष्यते।

(4) कार्यं प्रारभ्य के परित्यजन्ति?

उत्तरम् - कार्यं प्रारभ्य मध्यमजनाः परित्यजन्ति।

प्र. 3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत -

शब्दरूपम्	मूलशब्दः	अन्तः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदा., जल –	जल	अ-कारान्त	नपुंसकलिङ्ग	सप्तमी	एकवचनम्
(1) लीलया	लीला	आ-कारान्त	स्त्रीलिङ्ग	तृतीया	एकवचनम्
(2) समरेषु	समर	अ-कारान्त	पुंलिङ्ग	सप्तमी	बहुवचनम्
(3) गुणदोषयोः	गुणदोष	अ-कारान्त	पुंलिङ्ग	षष्ठी/सप्तमी	द्विवचनम्
(4) ताडनैः	ताडन	अ-कारान्त	नपुंसकलिङ्ग	तृतीया	बहुवचनम्

પ્ર. 4. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયાં લિખત-

(1) સુવર્ણની પરીક્ષા કઈ કઈ રીતે થાય છે?

ઉત્તર : સુવર્ણની પરીક્ષા ચાર ક્રિયાઓ વડે થાય છે : (1) ઘસવાની ક્રિયાથી; સોની સુવર્ણને કસોટી પથ્થર પર ઘસીને તે કેટલા ટચનું છે શોધી કાઢે છે.

(2) કાપકૂપ કરવાથી; સોની સુવર્ણને કાપીને તેની પરીક્ષા કરે છે. (3)

તપાવવાથી; સોની સુવર્ણને તપાવીને તેની શુદ્ધતા પરખે છે. (4) ટીપવાથી;

સોની સુવર્ણને ટીપીને તેની પરીક્ષા કરે છે.

(2) આપત્તિમાં અને પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં કોને આદર્શ માનવા જોઈએ? શા માટે?

ઉત્તર : આપત્તિઓમાં શ્રીરામને અને પ્રતિજ્ઞાપાલન કરવામાં ભીષ્મપિતામહને આદર્શ માનવા જોઈએ. શ્રીરામે પોતાના પિતા દશરથના વચન ખાતર રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો અને અનેક કષ્ટો સહન કર્યા હતાં. અને પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં ભીષ્મ આદર્શ ગણાય છે. દેવવ્રતના પિતા રાજા શંતનુને સત્યવતી (મસ્યગંધા) સાથે પરણવું હતું. સત્યવતીના પિતાની માગણીથી, સત્યવતીના પુત્રને ગાદી મળે તે સારુ, દેવવ્રતે આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આવી કઠોર પ્રતિજ્ઞા લેવાથી જ દેવવ્રત 'ભીષ્મ' તરીકે ઓળખાય છે.

(૩) કાર્યનો પ્રારંભ ન કરનારને કેવા માણસ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર : વિનોના ડરથી કાર્યનો પ્રારંભ ન કરનારા માણસને કનિષ્ઠ (નીચ) માણસ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે.

પ્ર. ૫. ગુર્જરભાષાયામ્ અનુવાદ કૃત્વા અર્થ વિસ્તરત – ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરી અર્થવિસ્તાર કરો :

(૧) યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાડનૈઃ ।

(તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે શ્રુતેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ।)

અનુવાદ : જે પ્રમાણે ઘસવું, કાપવું, તપાવવું અને ટીપવું એ ચાર ક્રિયાઓથી સુવર્ણ પરખાય છે, (તે પ્રમાણે જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, ગુણ અને કર્મ એ ચાર વડે પરીક્ષા થાય છે.)

અર્થવિસ્તાર : પ્રસ્તુત સુભાષિતના પૂર્વાર્ધમાં સુવર્ણને કઈ રીતે પરખવામાં આવે છે તે દર્શાવ્યું છે. સોની સુવર્ણને ઘસીને તે કેટલા ટચનું છે એ જાણે છે પછી કાપકૂપ કરીને તેને અગ્નિમાં તપાવીને તેને યોગ્ય રીતે ટીપીને તેની પરીક્ષા કરે છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સુવર્ણ માફક જ માણસની પરીક્ષા જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, ગુણ અને કર્મ એ ચાર બાબતોથી કરી શકાય છે, એમ જણાવ્યું છે. કોઈ પણ મનુષ્યની કિંમત તેની ધનસંપત્તિ કે સત્તા વડે નહીં, પરંતુ તેના ગુણોથી પરખાય છે. તેનામાં રહેલા શીલ, સગુણ અને જ્ઞાનથી તે લોકોમાં પૂજનીય અને આદરપાત્ર બને છે. આમ, સાચા મનુષ્યની કસોટી આ ચાર સદ્ગુણો વડે થાય છે. સુવર્ણની માફક ચાર પ્રકારે પરખાયેલો વ્યક્તિ જ જીવનમાં ઉન્નતિનાં ઉચ્ચ શિખરો સર કરી શકે છે અને જનસમુદાયમાં – સમાજમાં અત્યંત માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(2) સેવિતવ્યો મહાવૃક્ષઃ ફલચ્છાયા- સમન્વિતઃ।

યદિ દૈવાત્ફલં નાસ્તિ ચ્છાયા કેન નિવાર્યતે।।

અનુવાદ : ફળ અને છાયાવાળા વિશાળ વૃક્ષનું સેવન કરવું જોઈએ. જો ભાગ્યજોગે ફળ ન હોય તો છાયાને કોણ અટકાવી શકે છે?

અર્થવિસ્તાર : ફળો અને છાયાવાળા વિશાળ ઘટાદાર વૃક્ષનું સેવન કરવાથી તેનાં મધુર ફળોનો અને તેની છાયાનો લાભ મળે છે. જો તે વૃક્ષમાં ફળો ન આવતાં હોય તોપણ છાયા તો હોય જ. તે છાયામાં વિસામો લઈને શાંતિ મેળવી શકાય છે. આમ, મહાવૃક્ષની વાત કરીને કવિ મહાવૃક્ષ જેવા સમૃદ્ધ મહાપુરુષનું શરણ લેવાનું કહે છે. એવા મહાપુરુષનો આશ્રય લેવાથી જરૂર લાભ થાય છે. પ્રસ્તુત સુભાષિતમાં અન્યોક્તિ વડે મનુષ્યને બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે શરણ આપનાર પાસે

ધનસંપત્તિ ન હોય તેથી તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ધન ન હોય પરંતુ તેમની પાસે જ્ઞાન તો હોય જ છે. ભાગ્યને કારણે મહાપુરુષો કે સજ્જનો આપત્તિમાં આવી પડ્યા હોય તોપણ પોતાને શરણે આવેલા લોકોને તે સુખ, શાંતિ અને જ્ઞાન તો આપે જ છે.

પ્ર. 6. શ્લોકપૂર્તિ કરુત -

આપત્સુ રામઃ ભવાઞ્જનેયઃ॥

ઉત્તરમ્ - આપત્સુ રામઃ સમરેષુ ભીમઃ

દાનેષુ કર્ણશ્ચ નયેષુ કૃષ્ણઃ।

ભીષ્મઃ પ્રતિજ્ઞાપરિપાલનેષુ

વિક્રાન્તકાર્યેષુ ભવાઞ્જનેયઃ॥